

Funkcja lewej komory serca w ocenie echokardiograficznej u dzieci z twardzinopodobnym zapaleniem mięśni (*scleromyositis*)

Echocardiographic assessment of left ventricle function in children with scleromyositis

Anna Borowiec-Kocańda¹, Jacek Woźniak¹, Bohdan Firek¹, Małgorzata Kwiatkowska², Rafał Dąbrowski¹, Elżbieta Musiej-Nowakowska², Ilona Kowalik¹, Anna Maria Romicka², Hanna Szwed¹

¹II Klinika Choroby Wieńcowej Instytutu Kardiologii w Warszawie, kierownik Kliniki prof. dr hab. med. Hanna Szwed

²Klinika Reumatologii Wieku Rozwojowego Instytutu Reumatologii im. prof. dr hab. med. Eleonory Reicher w Warszawie, kierownik Kliniki prof. dr hab. med. Anna Maria Romicka, dyrektor Instytutu prof. dr hab. med. Sławomir Maśliński

Słowa kluczowe: twardzinopodobne zapalenie mięśni, echokardiografia, dzieci.

Key words: scleromyositis, echocardiographic assessment, children.

Streszczenie

Wprowadzenie: Obecność zmian w sercu u dzieci ze *scleromyositis* pozostaje otwartym problemem klinicznym.

Cel pracy: Poszukiwanie zmian w sercu u dzieci ze *scleromyositis* za pomocą badania echokardiograficznego.

Materiał i metody: Zbadano 18 chorych na *scleromyositis* (11 dziewczynek i 7 chłopców) w wieku 15,8±2,6 roku, bez klinicznych cech choroby serca. Grupę kontrolną stanowiło 20 zdrowych dzieci w wieku 13,8±2,7 roku. U wszystkich wykonano echo 2D, M-mode i badanie dopplerowskie oraz oznaczono globalny wskaźnik sprawności mechanicznej LK (*Tei index*), wyrażony jako suma czasu skurczu (ICT) i rozkurczu (IVRT) izowolumetrycznego podzielona przez czas wyrzutu z lewej komory (ET).

Wyniki: Wymiar LA był u dzieci ze *scleromyositis* istotnie mniejszy niż w grupie kontrolnej (2,7±0,3 vs 3,1±0,3; p<0,01). Wartość PwD w badanej grupie wyniosła 0,6±0,15 i była istotnie niższa w porównaniu z wartościami w grupie kontrolnej: 0,8±0,15; p<0,005. Wartości LVdD, LVsD, IVSd, SF i EF nie różniły się istotnie pomiędzy grupami. Wartość E/A oraz czasy ICT, IVRT i ET były podobne w obu grupach. Wartość wskaźnika Tei dla grupy ze *scleromyositis* i w grupie kontrolnej wyniosła odpowiednio: 0,46±0,08, 0,44±0,06; p=NS.

Wnioski: Na podstawie analizy parametrów echokardiograficznych nie stwierdzono istnienia zmian w sercu u dzieci ze *scleromyositis*, co sugeruje, że zajęcie mięśnia serca nie jest wczesnym objawem tej choroby.

Summary

Introduction: Possibility of heart pathology in children with scleromyositis is still an open clinical problem.

The aim of the study: Echocardiographic assessment of possible changes in heart muscle in this group of patients.

Material and methods: We studied 18 children with scleromyositis (11 girls and 7 boys), age: 15.8±2.6 years with no clinical signs or symptoms of heart disease. Control group comprised 20 healthy children, age: 13.8±2.7 years. M-mode, 2-D and Doppler echo was performed in all subjects and global index of LV performance (*Tei index*) was calculated as a proportion of the sum of isovolumetric contraction time (ICT) and isovolumetric relaxation time (IVRT) to ejection time (ET).

Results: LA diameter was significantly lower in children with scleromyositis than in control group: 2.7±0.3 vs 3.1±0.3; p<0.01. Value of PwD in scleromyositis group was 0.6±0.15 and was significantly lower in comparison with control group: 0.8±0.15; p<0.005. There was no significant difference in value of LVdD, LVsD, IVSd, SF i EF in both groups. Also E/A, ICT, IVRT i ET values were similar in both groups. *Tei index* in scleromyositis group and in control group was: 0.46±0.08 and 0.44±0.06 respectively, p=NS.

Conclusion: Based on analysis of echocardiographic parameters there are no changes in heart muscle in children with scleromyositis which suggests that cardiac involvement is not an early sign of the disease.

Adres do korespondencji:

lek. Anna Borowiec-Kocańda, II Klinika Choroby Wieńcowej, Instytut Kardiologii, ul. Spartańska 1, 02-637 Warszawa, tel./faks +48 22 844 95 10

Praca wpłynęła: 18.10.2005 r.

Wprowadzenie

Zespoły nakładania charakteryzują się jednoczesnym występowaniem objawów typowych dla różnych jednostek chorobowych, należących do układowych chorób tkanki łącznej.

W twardzinopodobnym zapaleniu mięśni (*scleromyositis*), należącym do zespołów nakładania, obserwuje się jednoczesne występowanie objawów twardziny układowej i zapalenia skórno-mięśniowego lub wielomięśniowego. Poszczególne cechy ww. składowych zespołu występują w różnych okresach choroby ze zmienną dominacją, co stwarza często duże trudności diagnostyczne. Podobnie jak w innych układowych chorobach tkanki łącznej, przyczyna tego zespołu jest nieznana.

Autoimmunologiczne tło potwierdza obecność w surowicy krwi osób chorych przeciwciał przeciwjądrowych o jąderkowym i homogennym typie świecenia, które w metodzie podwójnej immunofuzji dają linię precipitacyjną PM-Scl [1–9].

Objawy kliniczne *scleromyositis* to m.in. twardzinopodobne zmiany w obrębie rąk i twarzy oraz objawy charakterystyczne dla *poly/dermatomyositis* (ból i/lub zapalenie mięśni z niewielkimi zanikami, objaw Gottroņa, rumień powiek, promieniste bruzdy wokół ust), ponadto można stwierdzić objaw Raynauda, ból i/lub zapalenie stawów, wapnicę tkanek miękkich. Zmiany w narządach wewnętrznych dotyczą głównie przewodu pokarmowego (szczególnie przełyku) oraz płuc (zwłóknienie śródmiąższowe).

Przebieg choroby jest przewlekły, wolno postępujący lub nawet stacjonarny, ale raczej łagodny [4, 6, 8, 9].

W piśmiennictwie można znaleźć tylko pojedyncze prace dotyczące *scleromyositis* u dzieci [4, 6, 10], brakuje doniesień analizujących zmiany w poszczególnych narządach wewnętrznych, w tym mięśniu sercowym.

Cel pracy

Celem pracy była ocena zmian w sercu u dzieci z rozpoznaniem *scleromyositis* za pomocą badania echokardiograficznego z oceną czynności skurczowej, rozkurczowej oraz z wyliczeniem globalnego wskaźnika funkcji mechanicznej lewej komory (wskaźnik Tei).

Materiał i metody

Do badań zostały zakwalifikowane dzieci z rozpoznaniem zespołem nakładania – *scleromyositis* – leczone w Klinice Reumatologii Wieku Rozwojowego Instytutu Reumatologii w Warszawie w latach 1995–2001. Rozpoznanie *scleromyositis* było stawiane przez zespół ww. Kliniki na podstawie obrazu klinicznego i wyników badań dodatkowych, zgodnie z ogólnie przyjętymi

standardami [8, 9]. U wszystkich chorych przeprowadzono dokładne badania diagnostyczne oraz badania pozwalające na ustalenie zmian w narządach wewnętrznych. Zmiany mięśniowe typu *myositis*, poza objawami klinicznymi, tj. osłabieniem i bólami mięśni, diagnozowano na podstawie zwiększenia aktywności enzymów mięśniowych oraz odchyień w badaniu elektromiograficznym i histopatologicznym u niektórych chorych. Zmiany w przełyku diagnozowano na podstawie zgłaszanych w wywiadzie trudności w połykaniu i/lub obrazu radiologicznego wykazującego zaburzenia perystaltyki oraz/lub wygładzenie fałdów błony śluzowej przełyku. Obecność zmian klinicznych w płucach ustalono na podstawie stanu klinicznego chorych, RTG klatki piersiowej oraz badania spirometrycznego. U każdego chorego wykonano badanie kapilaroskopowe wałów paznokciowych oraz, poza rutynowymi badaniami laboratoryjnymi, badania surowicy na obecność czynnika reumatoidalnego klasy IgM, przeciwciał przeciwjądrowych (ANA) i przeciwciał PM-Scl.

W celu oceny układu krążenia (poza wymienionymi badaniami) wykonano 24-godzinną rejestrację EKG i ciśnienia tętniczego oraz badanie echokardiograficzne.

Badania echokardiograficzne wykonywano wg standardowego protokołu z użyciem aparatu Sonos 1000 oraz głowicy 3,5 MHz do badania *M-mode* i 2D, a głowicy 2,5 MHz do badania metodą Dopplera. Podczas badania monitorowano czynność serca i zapis EKG. W rejestracji jednowymiarowej (*M-mode*) oceniano wielkość lewej komory w skurczu (LVSD) i rozkurczu (LVDd), grubość przegrody międzykomorowej (IVSD) i ściany tylnej (PWd) w rozkurczu oraz wielkość lewego przedsionka (LA). Frakcję skracania lewej komory (SF) wyliczano na podstawie wzoru:

$$SF = [(LVDd - LVSD) / LVDd] \times 100\%$$

Za normę przyjęto wartości 28–41%.

Powierzchnię masy ciała (BSA) wyliczano ze wzoru Du Boisa:

$$BSA = 0,007184 \times [\text{masa ciała (kg)}]^{0,425} \times [\text{wzrost (cm)}]^{0,725}$$

Na podstawie wymiarów lewej komory oznaczono frakcję wyrzucania lewej komory (EF) przy zastosowaniu wzoru wg Teichholza:

$$EF = [(LVDd^3 - LVSD^3) / LVDd^3] \times 100\%$$

Za normę frakcji wyrzucania u dzieci przyjęto wartości 64–81%.

Badanie metodą Dopplera wykonywano w projekcji koniuszkowej 4-jamowej. Metodą fali pulsacyjnej rejestrowano zapis spektralny napływu do lewej komory (bramkę dopplerowską umieszczano u szczytu płatków

zastawki mitralnej) oraz jednoczesny zapis napływu i wyrzutu z lewej komory (bramkę dopplerowską umieszczano w drodze odpływu z lewej komory, na wysokości pierścienia mitralnego). Na podstawie tych rejestracji oznaczono: prędkość napływu mitralnego w fazie komorowej wczesnej (E), prędkość napływu mitralnego w fazie przedsionkowej (A), stosunek E/A, czas skurczu izowolumetrycznego (ICT), czas rozkurczu izowolumetrycznego (IVRT) oraz czas wyrzutu (ET). Następnie na podstawie tych parametrów obliczono globalny wskaźnik funkcji mechanicznej lewej komory (*Tei index*) za pomocą wzoru:

$$Tei\ index = (ICT + IVRT)/ET$$

Ocena funkcji rozkurczowej lewej komory była zgodna ze standardami Grupy Roboczej ESC.

Powyższych rejestracji dokonywano u pacjentów bez zaburzeń rytmu serca i przy częstości serca w trakcie badania poniżej 100/min. W ocenie przyjmowano uśrednione wartości z co najmniej 3 cykli serca.

Omówiony protokół uzyskał akceptację Terenowej Komisji Nadzoru nad Dokonywaniem Badań Klinicznych na Ludziach przy Instytucie Kardiologii w Warszawie (nr zgody NP/D-185/96 z 16 stycznia 1996 r.).

Badaniami objęto 18 chorych (11 dziewczynek i 7 chłopców) w wieku średnio 15,8±2,6 roku. Wiek zachorowania badanych wahał się od 5. do 16. roku życia (średnio 9,4±3,2 roku życia), a czas trwania choroby od 3 do 13 lat (średnio 5,7±3,2 roku). U wszystkich dzieci

w surowicy wykryto obecność przeciwciał przeciwjądrowych (ANA) oraz PM-Scl. U trójki dzieci (11,1%) stwierdzono obecność czynnika reumatoidalnego (RF) klasy IgM.

Grupę kontrolną stanowiło 20 zdrowych dzieci, uczniów jednej z warszawskich szkół, w wieku 10–17 lat (średnio 13,8±2,7 roku). Była to grupa 11 dziewcząt i 9 chłopców bez wywiadu dolegliwości ze strony układu krążenia, u których na podstawie przeprowadzonego badania podmiotowego i przedmiotowego oraz po wykonaniu EKG i badania echokardiograficznego wykluczono choroby serca.

Obie oceniane grupy nie różniły się istotnie między sobą pod względem wieku, masy ciała czy BSA.

Ocena statystyczna

Wyniki przedstawiono w postaci wartości średnich arytmetycznych i odchyłeń standardowych [X (SD)]. Do porównania zmiennych ciągłych zastosowano test t-Studenta, po uprzednim sprawdzeniu zgodności rozkładów z rozkładem normalnym. Weryfikację hipotez statystycznych przeprowadzono, przyjmując poziom istotności $\alpha \leq 0,05$. Analizę statystyczną wykonano przy użyciu programu SAS 8.2 firmy SAS Institute, Cary, USA.

Wyniki

W badaniu echokardiograficznym jedno- i dwuwymiarowym stwierdzono istotnie mniejszą wielkość lewego przedsionka (2,7±0,3 vs 3,1±0,3; $p < 0,01$) oraz

Tabela I. Parametry echokardiograficznego badania jednowymiarowego (M-mode)

Table I. M-mode echocardiography results

Parametry echokardiograficzne <i>Echocardiographic parameters</i>	Chorzy ze <i>scleromyositis</i> <i>Scleromyositis group</i> n=18	Grupa kontrolna <i>Control group</i> n=20	p
LVDd	4,38±0,46	4,36±0,43	NS
LVSd	2,88±0,37	2,85±0,29	NS
IVSd	0,84±0,15	0,84±0,12	NS
PWd	0,63±0,15	0,79±0,16	<0,005
LA	2,76±0,34	3,08±0,36	<0,01
SF (%)	34,1±5,9	34,5±4,1	NS
EF (%)	70,7±8,7	71,6±5,1	NS

LVDd – wymiar lewej komory w rozkurczu/left ventricular diastolic dimension [cm]

LVSd – wymiar lewej komory w skurczu/left ventricular systolic dimension [cm]

IVSd – grubość przegrody międzykomorowej w rozkurczu/interventricular septum diastolic thickness [cm]

PWd – grubość tylnej ściany lewej komory w rozkurczu/posterior wall diastolic thickness [cm]

LA – wymiar lewego przedsionka/left atrial dimension [cm]

SF – frakcja skracania mięśnia lewej komory/shortening fraction [%]

EF – frakcja wyrzutowa lewej komory/ejection fraction [%]

Tabela II. Parametry echokardiograficznego badania dopplerowskiego
Table II. Doppler echocardiography results

Parametry echokardiograficzne <i>Echocardiographic parameters</i>	Chorzy ze <i>scleromyositis</i> <i>Scleromyositis group</i> n=18	Grupa kontrolna <i>Control group</i> n=20	p
E	89,4±19,6	84,5±12,3	NS
A	52,3±10,4	46,4±9,8	NS
E/A	1,73±0,31	1,87±0,30	NS
ICT	57,6±13,9	52,2±9,1	NS
IVRT	65,7±9,7	68,5±8,9	NS
ET	266±26	271±16	NS
<i>Tei index</i>	0,46±0,08	0,44±0,06	NS

E – prędkość fali napływu mitralnego w fazie komorowej/mitral flow E wave [cm/s]

A – prędkość fali napływu mitralnego w fazie przedsionkowej/mitral flow A wave [cm/s]

E/A – stosunek prędkości napływu do lewej komory w fazie komorowej i przedsionkowej/proportion of mitral inflow velocity in ventricular and atrial phase

ICT – czas skurczu izowolumetrycznego/isovolumetric contraction time [ms]

IVRT – czas rozkurczu izowolumetrycznego/isovolumetric relaxation time [ms]

ET – czas wyrzucania z lewej komory/left ventricle ejection time [ms]

istotnie mniejszą grubość tylnej ściany lewej komory (0,6±0,15 vs 0,8±0,15; p<0,005) w grupie dzieci ze *scleromyositis* w porównaniu z grupą kontrolną. Wielkość pozostałych jam serca nie różniła się pomiędzy grupami, podobnie jak grubość przegrody międzykomorowej.

Czynność skurczowa lewej komory, wyrażona jako frakcja skracania (SF%) i frakcja wyrzutowa (EF%), nie różniła się istotnie w grupie dzieci ze *scleromyositis* i w grupie kontrolnej (tabela I).

Parametry funkcji rozkurczowej, takie jak E, A i E/A, nie różniły się istotnie pomiędzy grupami. Podobnie nie było różnic dotyczących wartości ICT, IVRT oraz ET. Nie różniły się też istotnie wartości wskaźnika *Tei* w obu grupach (tabela II).

U 13 dzieci (72%) ze *scleromyositis* opisano śladową lub małą falę zwrotną trójdzielną, a u 9 osób (50%) śladową lub małą falę zwrotną mitralną. U 1 dziecka stwierdzono umiarkowaną niedomykalność zastawki mitralnej. Wypadanie płotka zastawki mitralnej opisano u 1 chorego, podobnie jak wypadanie płotka zastawki aortalnej. Wielkość fali zwrotnej we wszystkich przypadkach nie miała istotnego znaczenia hemodynamicznego. U żadnego dziecka nie stwierdzono nadciśnienia płucnego ani płynu w osierdziu.

Omówienie

Scleromyositis jest zespołem nakładania objawów twardzinowych o różnym nasileniu z objawami mięśniowymi typu skórno-mięśniowego lub wielomięśniowego.

Zarówno w przebiegu twardziny, jak i zapalenia skórno-mięśniowego i wielomięśniowego opisano zajęcie mięśnia serca [11–23]. Nasuwa to podejrzenie, że w przebiegu omawianego zespołu może dochodzić do podobnych zmian w sercu.

Częściej niż w populacji dorosłych, u dzieci chorych na twardzinę zmiany w sercu są główną przyczyną poważnych powikłań w postaci niewydolności serca i zgonów, na co wskazują wyniki wielośrodkowych badań Foeldvariego i wsp. [24], jak i obserwacje poczynione w Klinice Reumatologii Wieku Rozwojowego [13]. Zazwyczaj przebieg jest bezobjawowy i może być trudny do wykrycia przyżyciowo [11–13, 16]. U dorosłych chorych z twardziną wykazano, że najistotniejszą zmianą patologiczną jest włóknienie mięśnia serca oraz skurcz i zapalno-włókniste zmiany w naczyniach wieńcowych (tzw. sercowy objaw Raynauda) [cyt. wg 11]. Według Bulkley włóknienie mięśnia serca jest wtórne do niedokrwienia powstającego w mechanizmie skurczu drobnych śródmiąższowych naczyń tętniczych [25]. Ma ono różny charakter, od rozsianego, pasmowatego zwłóknienia, aż do masywnego zwłóknienia całej ściany mięśnia serca [cyt. wg 11].

W zapaleniu skórno-mięśniowym i wielomięśniowym mogą również występować objawy zajęcia serca. Zazwyczaj występują one w postaci tachykardii, niespecyficznych zmian odcinka ST-T, a niekiedy zaburzeń rytmu i przewodnictwa. Mogą również wystąpić zmiany ogniskowe, sugerujące świeży lub przebyty zawał serca bądź niewydolność serca. Przez wiele lat uważano, że

zmiany w sercu w przebiegu tych chorób występują rzadko. Przy użyciu dokładniejszych nieinwazyjnych technik diagnostycznych ujawniono jednak uszkodzenie serca u ponad 70% badanych chorych, a w badaniu pośmiertnym zmiany w mięśniu serca wykryto u 1/3 ocenianych. Poza nowotworami i zmianami w płucach, zmiany w sercu są jedną z najważniejszych przyczyn zgonów u dorosłych chorych z omawianym rozpoznaniem [cyt. wg 23]. Podobnie jak u dorosłych, wykazano możliwość zajęcia serca również u dzieci, szczególnie z rozpoznaniem zapalenia skórno-mięśniowego [14].

W twardzinie układowej przyjmuje się, że zapaleniu mięśnia serca towarzyszy zapalenie mięśni szkieletowych [26]. W nielicznych badaniach, dotyczących zajęcia mięśni szkieletowych u chorych ze *scleromyositis* wykazano, że jest ono zazwyczaj niewielkie i nie towarzyszą mu istotne wzrosty wartości enzymów mięśniowych czy zmiany w badaniu elektromiograficznym [4–6].

Istnieją tylko pojedyncze doniesienia dotyczące *scleromyositis* u dzieci, w których – bez określenia rodzaju objawów czy wykonywanych badań diagnostycznych – podano, że uszkodzenie serca stwierdzono u 1 chorego dziecka spośród 14 ocenianych [4] i u 4,5% chorych w grupie 32 badanych [6]. Na podkreślenie zasługuje natomiast fakt, że w ww. grupach chorych aż u ponad 80% stwierdzono objawy zespołu Raynauda, co może wskazywać na celowość wykonania dokładniejszych badań diagnostycznych, umożliwiających wykrycie zmian w sercu u tych chorych.

W poprzednich latach wykazaliśmy, że analiza echokardiograficzna parametrów czynności skurczowej i rozkurczowej pozwala na wczesne wykrywanie zaburzeń funkcji mechanicznej lewej komory serca u dzieci zarówno z twardziną układową, jak i ograniczoną, jeszcze bez klinicznie jawnych objawów choroby serca. Globalny wskaźnik funkcji mechanicznej lewej komory (*Tei index*) okazał się istotnie większy w grupie dzieci z twardziną niż w grupie kontrolnej [15]. Nie stwierdziliśmy natomiast wykazywanego przez innych autorów przerostu mięśnia lewej komory serca i zwiększonej jego masy [17, 19] ani powiększenia lewego przedsionka [19] i niekiedy prawej komory [18].

Wyniki badań obserwowanych przez nas dzieci ze sklerodermią, wskazujące na zajęcie mięśnia serca zarówno w postaci uogólnionej, jak i ograniczonej, skłoniły nas do wykonania podobnych badań u dzieci ze *scleromyositis*. Wykonaliśmy zatem ocenę echokardiograficzną u chorych bez klinicznych objawów zajęcia serca, u których rozpoznano *scleromyositis*. Mimo że badanie obejmuje małą liczbę chorych, co wynika z rzadkiego występowania tego schorzenia u dzieci, wydaje się celowe zaprezentowanie uzyskanych wyni-

ków ze względu na brak w piśmiennictwie tego typu opracowania. W grupie 18 dzieci ze *scleromyositis* w badaniach echokardiograficznych nie stwierdziliśmy zmian w sercu, poza odchyleniami mieszczącymi się w granicach normy. Wielkość jam serca, grubość przegrody międzykomorowej oraz parametry czynności skurczowej i rozkurczowej lewej komory nie różniły się istotnie od wyników uzyskanych w grupie kontrolnej.

Wnioski

Na podstawie analizy parametrów echokardiograficznych nie stwierdzono istnienia zmian w sercu u dzieci ze *scleromyositis*, co sugeruje, że zajęcie mięśnia serca nie jest wczesnym objawem tej choroby.

Piśmiennictwo

1. Torök L, Danko K, Cserni G, et al. PM-Scl antibody positive scleroderma with polymyositis (Mechanic's hand: clinical aid in the diagnosis). *JEADV* 2004; 18: 356-9.
2. Jabłońska S, Chorzelski TP, Błaszczak M, et al. Scleroderma/polymyositis overlap syndromes and their immunologic markers. *Clin Dermatol* 1993; 10: 457-72.
3. Hausmanowa-Petrusewicz I, Kowalska-Oleędzka E, Miller FW, et al. Clinical, serological, and immunogenetic features in Polish patients with idiopathic inflammatory myopathies. *Arthritis Rheum* 1997; 40: 1257-66.
4. Błaszczak M, Jabłońska S, Szymańska-Jagiełło W, et al. Childhood scleromyositis: an overlap syndrome associated with PM-Scl antibody. *Pediatric Dermatol* 1991; 8: 1-8.
5. Jabłońska S, Błaszczak M. Scleroderma overlap syndromes. In: Mallia C, Uitto J (eds). *Rheumaderm. Current Issues in Rheumatology and Dermatology*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York 1999: 85-92.
6. Jabłońska S, Błaszczak M.: Scleromyositis: a scleroderma/polymyositis overlap syndrome. *Clin Rheumatol* 1998; 17: 465-7.
7. Maddison PJ, Jabłońska S. Overlap syndromes. In: Kater L, Barart de la Faille H (eds). *Multi-Systemic Autoimmune Diseases*. Elsevier, Amsterdam 1995: 227-40.
8. Musiej-Nowakowska E. Niezróżnicowana choroba tkanki łącznej i zespoły nakładania. W: Romicka A, Rostropowicz-Denisiewicz K (red.). *Zapalne choroby reumatyczne w wieku rozwojowym*. Biblioteka Pediatrii, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2005: 181-6.
9. Szymańska-Jagiełło W. Zespoły nakładania układowych chorób tkanki łącznej. *Standardy Medyczne* 2003, 5 (supl. 46).
10. Kwiatkowska M, Szymańska-Jagiełło W. Scleromyositis u dzieci – opis przypadku. *Ped Pol* 1994; 12: 1057-9.
11. Kucharz J. Uszkodzenie serca u chorych na twardzinę układową. *Pol Arch Med Wew* 1997; 97: 1-7.
12. Musiej-Nowakowska E, Szymańska-Jagiełło W. Twardzina w wieku rozwojowym. *Standardy Medyczne* 2005; 2: 1446-51.
13. Szymańska-Jagiełło W, Musiej-Nowakowska E. Scleroderma in childhood. *Reumatologia* 1986; 16: 137-9.

14. Ramanan AV, Feldman BM. Clinical features and outcomes of juvenile dermatomyositis and other childhood onset myositis syndromes. *Rheum Dis Clin North Am* 2002; 28: 833-57.
15. Vancheeswaran R, Black CM, David J, et al. Childhood-onset scleroderma. *Arthritis Rheum* 1996; 39: 1041-9.
16. Firek B, Woźniak J, Kraska A, et al. Diagnostyka zmian w sercu u dzieci z twardziną – rola echokardiografii z uwzględnieniem globalnego wskaźnika funkcji mechanicznej lewej komory (Tei index). *Pol Przegl Kardiol* 2004, 6: 45-50.
17. Handa R, Gupta K, Malhotra A, et al. Cardiac involvement in limited systemic sclerosis: non-invasive assessment in asymptomatic patients. *Clin Rheumatol* 1999; 18: 136-9.
18. Ciszewski A, Kochanowski J. Elektrokardiograficzna i echokardiograficzna ocena zmian w sercu w przebiegu twardziny układowej. *Pol Arch Med Wewn* 1989; 81: 70-9.
19. Płońska E, Ostanek L, Wojtarowicz A, et al. Badanie echokardiograficzne, EKG i 24-godzinna rejestracja EKG Holtera z analizą zmienności rytmu zatokowego u chorych z twardziną układową. *Pol Przegl Kardiol* 2001; 3: 33-40.
20. Kazzam E, Waldenstrom A, Landelius J, et al. Non-invasive assessment of left ventricular diastolic function in patients with systemic sclerosis. *J Intern Med* 1990; 228: 183-92.
21. Maione S, Valentini G, Giunta A, et al. Evaluation of cardiac structures and function in systemic sclerosis by Doppler echocardiography. *Cardiology* 1991; 79: 165-71.
22. Askari A. Inflammatory disorders of muscle: cardiac abnormalities. *Clin Rheum Dis* 1984; 10: 131-49.
23. Riemekasten G, Opitz C, Audring H, et al. Beware of the heart: the multiple picture of cardiac involvement in myositis. *Rheumatology* 1999; 38: 1153-7.
24. Foeldvari M, Zhavania N, Birdi N, et al. Favorable outcome in 135 children with juvenile systemic sclerosis: results of a multinational survey. *Rheumatology* 2000; 39: 556-9.
25. Bulkley BH, Ridojfi RL, Salyer WR. Myocardial lesion of Progressive Systemic Sclerosis. A cause of cardiac dysfunction. *Circulation* 1976; 53: 483-90.
26. Follensbee WP, Zerbe TR, Medsger TA. Cardiac and skeletal muscle disease in systemic sclerosis: a high risk association. *Am Heart J* 1993; 125: 194-200.